

วิถีจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองเชิงพุทธ

Conflict Management and Reconciliation in Buddhism

พระบุญเลี้ยง อคฺคตมฺโม (จันทร์ลำ)

Phra BoonLearng Akatummo (Janlum)

นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อทราบแนวคิดและวิธีการจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองในพระพุทธศาสนา การศึกษาครั้งนี้ได้ศึกษาจากหลักการทางพระวินัย หลักการนี้เรียกว่า หลักอภิกษณะและสมณะ อภิกษณะ (อภิกษณ) คือข้อขัดแย้งกันมี ๔ ประการ ส่วนสมณะ คือข้อที่ใช้สำหรับการจัดการความขัดแย้งเพื่อนำไปสู่ความปรองดองกัน มี ๗ ประการ การศึกษาครั้งนี้ยังได้ศึกษาหัวข้อหลักธรรมที่ใช้ประกอบในการคลี่คลายแก้ไขความขัดแย้งและนำไปสู่ความปรองดอง โดยใช้หลักพุทธธรรม ซึ่งประกอบด้วย หลักขันติธรรม หลักอนัตตา การละธรรม สามัคคีธรรม พรหมวิหารธรรม อปริหานิยธรรม สาราณียธรรม สังคหวัตถุ ๔ และศีล ๕ ซึ่งหลักธรรมที่ศึกษามานี้ ได้แบ่งเป็นขั้นตอน คือ ขั้นตอนเชิงรับ ขั้นตอนเชิงรุก และขั้นตอนเชิงคู่ขนาน

การแก้ไขความขัดแย้งโดยใช้หลักอภิกษณะสมณะและหลักพุทธธรรม ยังอาจนำมาประยุกต์ใช้บูรณาการเพื่อให้เกิดความปรองดองของคนในสังคมโดยรวมได้ กรณีความขัดแย้งในสังคมไทยในปัจจุบัน หากผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง (ผู้มีอำนาจทุกฝ่าย) ได้หันมาศึกษาและต่อยอด สร้างกระบวนการแก้ไขความขัดแย้ง เพื่อนำไปสู่ความปรองดอง ผู้ศึกษาคิดว่าน่าจะเป็นประโยชน์ต่อทุกฝ่าย ซึ่งจะมีผลทำให้สังคมไทยเราสงบร่มเย็น และเป็นสยามเมืองยิ้มดังเช่นอดีตที่ผ่านมา

Abstract

The purpose of this article is to study the concept and means of conflict management and harmony creation in Buddhist society. This study focused on Buddhist principles of discipline, lawsuit, disciplinary case of dispute. This study also used the principle for the field to help clean release, leading to conflict resolution and reconciliation. The main Buddhist teaching includes tolerance, Non-self, Reverence, Concordance, Holy abiding (Brahmavihara), Condition of welfare (Aparihaniyadhamma), virtues for fraternal living (Saraniyadhamma), Virtues making for group integration and leadership (Sangahavatthu), and Five precepts. The Buddhist teachings in this study have passive processes, active processes, and parallel processes.

The main conflict resolution concerns lawsuits and Buddhist teaching. They can also be applied to create harmony in society. As for the case of current conflict in Thai society, if all stakeholders agree to study and practice the Buddhist teaching and lawsuits, the researcher of this study thinks it would be beneficial to all stakeholders. It would result in a peaceful Thai society.

๑. บทนำ

ความขัดแย้งเกิดขึ้นเมื่อมนุษย์รวมกันอยู่เป็นสังคม เช่นในสังคมเก่าที่ปรากฏในอัครคัมภีร์สุตโร^๑ เกิดพัฒนาการต่างๆ มีเพศปรากฏ มีการเสพงาม การกักตุนอาหารสะสมทรัพย์ เกิดขโมยและทะเลาะวิวาทกัน จนในที่สุดความขัดแย้งในเรื่องต่างๆ ก็มีความรุนแรงขึ้น ต้องหาผู้ไกล่เกลี่ยและหาผู้ปกครองมาแก้ปัญหา จนกลายเป็นวาระ ๔ ในสังคมชมพูทวีปในเวลาต่อมา กล่าวว่าความขัดแย้งเริ่มมีขึ้นเมื่อมนุษย์มาอยู่รวมกันตั้งแต่สองคนขึ้นไป ระดับความซับซ้อนของความขัดแย้งมีตั้งแต่น้อยจนถึงซับซ้อนมาก ความขัดแย้งในสัตว์ก็มี แต่เป็นลักษณะที่ไม่ซับซ้อน (simple or instinct conflict) เช่น การแย่งอาหาร การแย่งตัวเมีย เป็นต้น แต่ในมนุษย์ซึ่งมีความคิด มีอารมณ์ มีการวางแผนซับซ้อน ความขัดแย้งในสังคมยิ่งทวีความซับซ้อนยุ่งยากขึ้นเท่านั้น ความขัดแย้งในสังคมมีตั้งแต่หน่วยเล็กคือครอบครัว ระดับประเทศไปจนถึงระดับระหว่างประเทศ^๒ ดังนั้น จำเป็นต้องมีการบริหารจัดการเพื่อบรรเทาความขัดแย้งให้เบาบางลงจนถึงหมดไปได้ ความขัดแย้งในสังคมหรือองค์กรนั้นเป็นสิ่งที่

^๑ ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑/๘๓.

^๒ เอกสารการสอนชุดวิชามนุษย์กับสังคม, มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๕๑, หน่วยที่ ๑๔, หน้า ๔๘๐.

ต้องมีในสังคมและองค์กรที่บริหารงานในระบบประชาธิปไตย ความขัดแย้งในด้านความคิดก่อให้เกิดความเจริญกับบุคคลองค์กรและประเทศชาติอย่างมาก ความขัดแย้งเมื่อถึงจุดสรุปก็จะนำไปสู่การสร้างสรรค์ได้

ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาลโดยเฉพาะปัญหาความขัดแย้งของพระญาติของพระพุทธเจ้า กรณีความขัดแย้งเรื่องน้ำ^๓ พระพุทธองค์ก็ทรงประสบผลสำเร็จในการแก้ปัญหาหนี้โดยเสด็จออกห้ามหมู่พระญาติ ความขัดแย้งเรื่องชาติตระกูลอย่างกรณีของพระเจ้าวิฑูทกะ ที่ถูกดูถูกแม้จากหมู่ญาติ เพียงเพราะพระเจ้าวิฑูทกะเกิดจากกรรมของนางวาสภชาติติยา บุตรของทาสีชื่อนาคบุณฑกา^๔ แม้ว่าเป็นญาติกันแต่ก็ดูถูกกันด้วยเรื่องชาติตระกูล จนเป็นสาเหตุของการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ของสากยตระกูล^๕ ความขัดแย้งครั้งนี้พระพุทธองค์เสด็จออกห้ามเพื่อแก้ไขความขัดแย้งนี้ด้วยพระองค์เอง แต่ด้วยผลกรรมแต่หนหลังของตระกูลที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ แต่อย่างไรก็ตามก็ยังทำให้เราได้ชุดความรู้ วิธีและรูปแบบการจัดการความขัดแย้งไว้เป็นแนวทางการศึกษา

ปัญหาความขัดแย้งของพระสงฆ์สมัยพุทธกาล กรณีเรื่องการบัญญัติสิกขาบทต่างๆ พระพุทธองค์ในฐานะเป็นผู้นำผู้ก่อตั้งองค์กรสงฆ์ได้ทรงวางกฎระเบียบและวิธีการแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ในกรณีความขัดแย้งของพระสงฆ์ในเมืองโกสัมพี ซึ่งเป็นความขัดแย้งครั้งใหญ่ครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาครั้งสมัยพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ความขัดแย้งครั้งนั้นทำให้พระสงฆ์แตกกันเป็นสองฝ่ายโดยมีสาเหตุมาจากเรื่องเพียงเล็กน้อย^๖ สุดท้ายเรื่องก็จบลงด้วยการปรองดองกัน ความขัดแย้งในสังคมสงฆ์เกิดขึ้นเป็นระยะๆ ภายหลังแต่การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า การสังคายนาครั้งแรกก็เกิดความขัดแย้งเพราะความเห็นต่างในเรื่องกฎระเบียบในข้อที่ทรงวางไว้ให้ยกเลิกได้โดยมอบอำนาจให้แก่สงฆ์ แต่พระมหากัสสปะประธานสงฆ์ในครั้งนั้นยืนยันรักษาตามเดิม ซึ่งพระปุราณะได้คัดค้านในที่ประชุม^๗ แต่ไม่เป็นผล ความขัดแย้งของพระสงฆ์ยังเกิดขึ้นอีกคราวสังคายนาครั้งที่ ๒ และ ๓ จนเป็นสาเหตุของการแตกแยกเป็นนิกายต่างๆ ถึงยุคปัจจุบันนี้

^๓ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญการ), “รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี กรณีลุ่มน้ำตาช้าง จ. เชียงใหม่”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๗๒.

^๔ ชุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๐๓/๐๗.

^๕ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญการ), “รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี กรณีลุ่มน้ำตาช้าง จ. เชียงใหม่”, หน้า ๗๙.

^๖ เสถียร โพธิ์นันทะ, *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐, ๑๒๐.

ก็ยังมี การแตกแยกอยู่ในองค์กรสงฆ์ กรณีของเรื่องนิกายธรรมยุติก มหานิกาย สันติอโศก ธรรมกาย หรือแม้แต่เรื่องภิกษุณีก็เป็นประเด็นปัญหาใหม่ ซึ่งล้วนเป็นความขัดแย้งที่เป็นข้อถกเถียงกันในสังคม

ปัญหาความขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบันนี้มีความขัดแย้งเรื่องความคิดเห็นทางการเมือง ปัญหาความขัดแย้งทางโครงสร้างเชิงสังคม ปัญหาความขัดแย้งทางเศรษฐกิจ ปัญหาความไม่เป็นธรรมสองมาตรฐาน ปัญหาความขัดแย้งเรื่องการเมือง การแย่งชิงอำนาจของชนชั้นนำในสังคมไทย อาจเป็นสาเหตุที่จะพัฒนาไปสู่เหตุการณ์ความรุนแรง ที่ทำให้คนไทยจับอาวุธมาประหัตประหารกันเอง ได้ จากสภาพของปัญหาในสังคมปัจจุบันนี้มีความแตกแยกกันอย่างรุนแรง หลักการจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองในพุทธศาสนาจะสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาที่กล่าวมานี้ได้หรือไม่ เป็นประเด็นที่ผู้ศึกษาตั้งคำถามโดยจะค้นหาคำตอบจากการศึกษาค้นคว้า โดยเฉพาะรูปแบบวิธีการจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองในพุทธศาสนา

เบื้องต้นนี้ต้องทำความเข้าใจและทราบความหมายของคำสำคัญที่ใช้ในการศึกษาว่า ความขัดแย้งและความปรองดองมีความหมายว่าอย่างไร

ความหมายของคำว่า **ความขัดแย้ง** (Conflict) นิยามไว้ว่า “ขัด” หมายถึง การไม่ทำตามฝาดื่น ขืนใจ และ “แย้ง” หมายถึง ไม่ตรงหรือลงรอยเดียวกัน ต้านไว้ ทานไว้ จึงสรุปได้ว่า “ขัดแย้ง” หมายถึงการที่บุคคลทั้งสองฝ่ายไม่ลงรอยกัน จึงพยายามที่จะต้านทานฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งที่ตนเองมีความคิดหรือการกระทำที่ “ไม่สอดคล้อง” หรือ “ไม่สนับสนุน” กับบุคคลหรือกลุ่มบุคคลในครอบครัว หรือสังคม^๔ ความหมายของคำว่า **ปรองดอง** หมายถึง ออมชอม ประนีประนอม ยอมกัน ไม่แก่งแย่งกัน ตกลงกันด้วยความไกลเกลียด ตกลงกันด้วยไมตรีจิต ความปรองดอง ก็คือ ความสามัคคีของกลุ่ม ของชุมชน ของชาตินั้น^๕

จากความหมายของคำทั้งสองคำนี้ทำให้ทราบว่าความขัดแย้งคือความขัดกันของทั้งสองฝ่าย หรือหลายฝ่าย ดังได้ยกตัวอย่างในอดีตมากล่าวเรื่องความขัดแย้งในสังคมอัครัญญสูตร ความขัดแย้งในหมู่พระญาติของพระพุทธเจ้า ความขัดแย้งของหมู่สงฆ์ จนถึงความขัดแย้งของคนในสังคมไทยในปัจจุบัน ส่วนคำว่าปรองดองหมายความว่า การประนีประนอมยอมกัน เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังความขัดแย้ง ซึ่งในบทความนี้มุ่งนำเสนอวิธีการจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองตามแนวทางพุทธศาสนาและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, **ฉบับพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒**, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๗๖.

^๕ เล่มเดียวกัน, หน้า ๖๓๒.

๒. แนวคิดการจัดการความขัดแย้งในพุทธศาสนา

๒.๑ แนวคิดที่ปรากฏในพระวินัยสงฆ์ เรื่อง อธิกรณสมถะ

อธิกรณะเป็นแนวคิดที่ใช้จัดการความขัดแย้งในเมื่อมีเหตุเกิดขึ้นในองค์กรสงฆ์นับตั้งแต่พระพุทธองค์ทรงประกาศพุทธธรรมนี้ หลักการทางพุทธศาสนา จนเป็นเหตุให้กุลบุตรเกิดเลื่อมใส ออกบวชรับแนวคิดสืบต่อพระองค์มา ภายหลังมีการเพิ่มจำนวนหมู่ชนที่สละบ้านเรือนออกบวชมากขึ้นจนรวมเป็นองค์กรสงฆ์ ปัญหาที่ตามมาคือเกิดความขัดแย้งกัน พระพุทธเจ้าจึงทรงวางหลักการในการแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ซึ่งความขัดแย้งนี้ เรียกว่าอธิกรณ (อธิกรณะ) มีความหมายว่า คดีหรือเรื่องที่เกิดขึ้นแล้วสงฆ์จะต้องดำเนินการให้สำเร็จลงด้วยดี มี ๔ อย่าง และระเบียบแก้ไขความขัดแย้ง อธิกรณสมถะ ๗ ประการ^{๑๐}

๒.๑.๑ อธิกรณ (อธิกรณะ) ประกอบด้วย

๑. วิวาทาธิกรณ หมายถึงการถกเถียงกันในพระธรรมวินัยว่า สิ่งนั้นเป็นธรรมเป็นวินัย สิ่งนี้ไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัยของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

๒. อนุวาทาธิกรณ หมายถึงการโจทหรือกล่าวหากันด้วยอาบัติต่างๆ

๓. อาบัติตาธิกรณ หมายถึงการต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตนให้พ้นจากอาบัติ

๔. กิจจาธิกรณ คือกิจจตุระต่างๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่น ให้การอุปสมบท ให้ผ้ากฐิน เป็นต้น

อธิกรณทั้งสี่เรื่องมีบริบทที่ครอบคลุมความขัดแย้งในสังคมสงฆ์ อย่างการเถียงกันในเรื่องธรรมวินัย ไม่ได้ข้อยุติว่าเรื่องที่เถียงกันนี้เป็นธรรมวินัยคำสอนของพระพุทธเจ้าหรือไม่ และอาจนำไปสู่ข้อปฏิบัติที่ผิดจากคำสอนได้ ทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทกันจนถึงขั้นทำสังคมสงฆ์แตกแยกได้ อย่างสังคมไทยในปัจจุบันก็มีการเถียงกัน ซึ่งการเถียงกันนี้มีเรื่องการเมือง เรื่องแก้กฎหมายและอีกหลายๆ เรื่อง การกล่าวหาด้วยความผิดต่างๆ การกล่าวหาว่าคอร์รัปชั่น ความไม่จงรักภักดี ไม่ยอมรับการตัดสินคดีของศาล ในสังคมสงฆ์เรียกการโจทกันว่าเป็นอาบัติ ที่เรียกว่าอนุวาทาธิกรณ

อาบัติตาธิกรณนั้นเป็นการปรับอาบัติสำหรับผู้ล่วงละเมิดบทบัญญัติ อาบัติ คือกิริยาที่ภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบท และต้องได้รับโทษต่อตน กล่าวโดยชื่ออาบัติมี ๗ อย่างคือ ๑) ปาราชิก ๒) สังฆาติเสส ๓) ฤกษ์จัจย ๔) ปาจิตตีย์ ๕) ปาฏิเทสนียะ ๖) ทุกกฏ ๗) ทุพภาสิต และกล่าวโดยโทษของอาบัติมี ๓ สถานคือ

^{๑๐} วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๘๕/๒๕๕.

๑. **อับติอย่างหนัก** ทำให้ภิกษุผู้ต้องอาบัตินั้นขาดจากความเป็นภิกษุ หมายถึงปาราชิก ซึ่งเป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้ เรียกว่า อตถกัจฉา

๒. **อับติอย่างกลาง** ทำให้ภิกษุผู้ต้องอาบัตินั้นต้องอยู่กรรม (ปริวาสและมานัต) โดยประพฤติวัตรอย่างหนึ่งเพื่อทรมานตน กักบริเวณด้วยความสมัครใจ หมายถึงสังฆาภิเสส

๓. **อับติอย่างเบา** ทำให้ภิกษุผู้ต้องอาบัตินั้นต้องประจานตนต่อหน้าภิกษุด้วยกัน แล้วจึงจะพ้นโทษนั้นได้ อันได้แก่ ฤทธัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฐ และทุพภาสิต โดยอับติอย่างกลางและอย่างเบา นั้น เป็นอาบัติที่ยังแก้ไขได้ เรียกว่า สตถกัจฉา อาบัตตาทิกรณณ์นี้เปรียบเหมือนโทษในทางกฎหมายบ้านเมือง ซึ่งเปรียบได้กับโทษหนักสุดก็ประหารชีวิต จำคุกตลอดชีวิตเป็นอย่างกลาง และการจำคุกให้รอลงอาญามีการปรับเป็นเงินตามจำนวนที่มีกฎหมายรองรับนี้เป็นโทษอย่างเบา

การระงับอิทธิกรณณ์ ทั้ง ๔ ถือเป็นเรื่องที่ต้องจัดตั้งองค์การสงฆ์ตามพระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะของอิทธิกรณณ์แต่ละอย่าง และมูลเหตุโดยพิสดาร ในที่สุดตรัสสรุปว่า อิทธิกรณณ์แต่ละอย่างจะระงับได้ด้วยสมณะ (วิธีระงับ) มีดังนี้

๑. **วิวาหาธิกรณณ์** การวิพากษ์กันในเรื่องเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ระงับด้วยวิธีระงับ ๒ ประการ คือ

- (๑) ระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย)
- (๒) ระงับโดยถือเสียงข้างมาก (เยภุยยลิกา)

๒. **อนุวาหาธิกรณณ์** การโจทก์ฟ้องกันด้วยศีลวิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับศีล) อาจารย์วิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับความประพฤติ) ทิฏฐิวิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับความเห็น) และอาชีวีวิบัติ (ความเสียหายเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพ) ระงับด้วยวิธีระงับ ๔ ประการ คือ

- (๑) ระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย)
- (๒) ระงับด้วยยกให้ว่ามีสติ (สตินวินัย)
- (๓) ระงับด้วยยกให้ว่าเป็นบ้า (อมุพพิหวินัย)
- (๔) ระงับด้วยการลงโทษ (ตัสสปापियลิกา)

๓. **อาบัตตาทิกรณณ์** การต้องอาบัติต่างๆ ระงับด้วยวิธีระงับ ๓ ประการ คือ

- (๑) ระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย)
- (๒) ระงับด้วยถือคำสารภาพ (ปฏิญญาตกรณะ)
- (๓) ระงับด้วยให้เลิกแล้วกัน (ติณวัตถารกะ)

๔. **กัจจาทิกรณณ์** เรื่องที่สงฆ์จะต้องจัดทำให้เป็นสังฆกรรม ระงับด้วยวิธีระงับประการเดียว คือ ระงับในที่พร้อมหน้า (สัมมุขาวินัย)

กิจจาธิกรณนี้เป็นเรื่องที่ต้องจัดการ กระทำ ในสังคมสงฆ์ กิจที่จะต้องทำ เช่นการให้บรรพชา อุปสมบท การให้ภิกษุออกจากอาบัติ การให้ผ้ากฐิน การฟังปาฏิโมกข์ลงอุโบสถ เปรียบเทียบกับทางบ้านเมือง ก็ต้องมีกิจที่ต้องทำเรียกว่าหน้าที่ เช่นการไปใช้สิทธิ์ การเสียภาษี การทำหน้าที่ของพลเมือง การรักษากฎหมาย

เมื่อมองภาพรวมของอธิกรณแล้วทำให้ทราบว่าแม้เรื่องข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นในสังคมสงฆ์ก็ตาม แต่สามารถมองปัญหาในบริบทเดียวกันนี้ในสังคมอื่นได้ อย่างสังคมไทย ก็มีปัญหาเหมือนกัน และชัดเจน พระพุทธองค์เมื่อทราบข้อขัดแย้งนั้นแล้วพระองค์ทรงวางหลักในการที่จะแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งนี้ โดยวางหลักที่เรียกว่า อธิกรณสมถะ ซึ่งเป็นผลทำให้พระพุทธศาสนามีความมั่นคงเจริญมาได้จนถึงทุกวันนี้

๒.๑.๒ อธิกรณสมถะ

อธิกรณสมถะ หมายความว่าธรรมเป็นเครื่องระงับอธิกรณ หรือวิธีการดำเนินการเพื่อระงับอธิกรณที่เกิดขึ้นให้สำเร็จลงอย่างเรียบร้อยด้วยดี^{๑๑} อันนำไปสู่ความผาสุกของหมู่คณะ (สงฆ์) อธิกรณสมถะ ๗ ประการ ประกอบด้วย

๑. สัมมุขานินย หมายถึงวิธีระงับหรือตัดสินในที่พร้อมหน้า โดยแบ่งออกได้ ดังนี้

๑.๑ สัมมุขามุขตา คือระงับอธิกรณ (คดีสงฆ์) ในที่พร้อมหน้าสงฆ์ คือมีสงฆ์เข้าร่วมประชุมครบองค์สงฆ์ตามกิจนั้นๆ เรียกว่าวิธีระงับต่อหน้าสงฆ์

๑.๒ บุคคลสัมมุขตา คือระงับอธิกรณ (คดีสงฆ์) ในที่พร้อมหน้าบุคคล คือมีบุคคลผู้เกี่ยวข้องกับอธิกรณอยู่พร้อมหน้ากันในขณะนั้นด้วย เรียกว่า วิธีระงับต่อหน้าบุคคล

๑.๓ วัตถุสัมมุขตา คือระงับอธิกรณ (คดีสงฆ์) ในที่พร้อมหน้าวัตถุ คือ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นๆ มาวินิจฉัยตรงตามเรื่องนั้น เรียกว่าวิธีระงับต่อหน้าวัตถุ

๑.๔ ธัมมสัมมุขตา คือระงับอธิกรณ (คดีสงฆ์) ในที่พร้อมหน้าธรรม คือ นำเอาหลักเกณฑ์ของธรรมมาวินิจฉัยว่าถูกต้องตามธรรมนั้นๆ หรือไม่ เรียกว่า วิธีระงับต่อหน้าธรรม

๑.๕ วินัยสัมมุขตา คือระงับอธิกรณ (คดีสงฆ์) ในที่พร้อมหน้าวินัย คือนำเอาวินัยมาวินิจฉัยว่า ถูกต้องตามพระวินัยหรือไม่ เรียกว่า วิธีระงับต่อหน้า วินัยสัมมุขานินยนี้ใช้ระงับอธิกรณได้ทุกเรื่อง

๒. สติวินัย วิธีระงับหรือตัดสินอธิกรณ (คดีสงฆ์) ด้วยการยกเอาสติขึ้นเป็นหลักวินิจฉัยได้แก่ วิธีการระงับอนุวาทาธิกรณที่เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ คือเมื่อมีผู้โจทพระอรหันต์ด้วยศีลวิบัติ

^{๑๑}วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑๔/๓๓๐.

สงฆ์เห็นว่าจำเลยเป็นพระอรหันต์ไม่อยู่ในฐานะที่จะต้องอาบัติตามที่โจทก์ฟ้องร้องได้ จึงสวดประกาศให้สตีวินัยนี้ไว้แก่พระอรหันต์รูปนั้น แล้วยกฟ้องเสีย ภายหลังเมื่อจำเลยถูกผู้อื่นโจทก์ด้วยอาบัติเช่นนั้นอีก ก็ไม่ต้องพิจารณาคดีให้อธิกรณ์ (คดีสงฆ์) ระวังด้วยสตีวินัยนี้เลย^{๑๒}

๓. อมูพหวินัย วิธีระงับอธิกรณ์ (คดีสงฆ์) แก่ภิกษุที่หายเป็นบ้าแล้ว ได้แก่ วิธีระงับอนุวาทาธิกรณ์ที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เป็นบ้า คือภิกษุผู้เป็นจำเลยทำการล่วงละเมิดอาบัติในขณะที่เป็นบ้า แม้จะได้รับการยกเว้นว่าไม่เป็นอาบัติ (อนาบัติ) ก็จริง เมื่อเธอหายบ้าแล้วมีผู้โจทก์เธอด้วยอาบัติที่เธอทำล่วงในระหว่างเป็นบ้าแล้วๆ เล่าๆ ไม่มีจบสิ้น สงฆ์พึงสวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้เรียกว่า ให้อมูพหวินัยแก่ภิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว จึงยกฟ้องคำร้องของโจทก์เสีย ภายหลังมีผู้มาโจทก์เธอด้วยอาบัติเช่นนั้นอีก ก็ไม่ต้องวินิจฉัยให้อธิกรณ์ระงับไว้เลย^{๑๓}

๔. ปฏิญญาตรณะ วิธีระงับอธิกรณ์ (คดีสงฆ์) ตามคำรับสารภาพของภิกษุผู้เป็นจำเลย คือมีผู้โจทก์ด้วยอาบัติ เมื่อสงฆ์ประชุมวินิจฉัยคดี สอบถามภิกษุผู้เป็นจำเลยนั้นแล้ว และภิกษุจำเลยนั้นก็ยอมรับอาบัติใดตามความสัตย์จริง สงฆ์ก็พึงปรับอาบัติตามที่เธอยอมรับสารภาพนั้น รวมทั้งการปลงอาบัติที่เธอต้องด้วยก็ชื่อว่าปฏิบัติญัตตด้วย^{๑๔}

๕. เยภยยสิกา วิธีระงับอธิกรณ์ (คดีสงฆ์) ด้วยการถือเอาตามเสียงข้างมาก ได้แก่วิธีการตัดสินอธิกรณ์ในกรณีที่มีความไม่ลงรอยกันของสงฆ์ผู้พิจารณาคดีแตกออกเป็นสองฝ่าย ให้ตัดสินโดยถือเอาเสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ เช่น วิธีจับสลากลงคะแนน (ซึ่งข้อถูกผิด) ข้างใดมีภิกษุผู้พิจารณาลงความเห็นมากกว่า ก็ถือว่าฝ่ายนั้นเป็นฝ่ายชนะ แล้วถือเอาตามนั้น ใช้สำหรับวิธีพิจารณาวิวาทาธิกรณ์อย่างเดียว^{๑๕}

๖. ตัสสปาปิยสิกา วิธีระงับอธิกรณ์ (คดีสงฆ์) แก่ภิกษุผู้เลวทรามที่ไม่ยอมรับอาบัติ คือ วิธีระงับอนุวาทาธิกรณ์ที่สงฆ์พึงลงโทษแก่ภิกษุผู้ต้องอธิกรณ์แล้ว เมื่อสงฆ์ประชุมกันพิจารณาคดีกลับให้การกลับไปกลับมา ปฏิเสธบ้าง รับสารภาพบ้าง พุดเถลไถลกลบเกลื่อนข้อที่ถูกซักถามบ้าง และพุดมุสาซึ่งหน้าบ้าง ดังนี้ สงฆ์พึงลงโทษตามความผิด แม้ว่าเธอจะไม่ยอมรับก็ตาม หรือเพิ่มโทษแก่เธอจากอาบัติที่ต้องก็ได้^{๑๖}

^{๑๒}วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๘๘/๓๐๐.

^{๑๓}วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๘๘/๓๑๔.

^{๑๔}วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๐๐/๓๑๕.

^{๑๕}วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๐๒/๓๑๘.

^{๑๖}วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๐๕/๓๒๐.

๗. ดิณวัตถารกวินัย วิธีระงับอธิกรณ์ด้วยการประนีประนอมกันทั้งสองฝ่าย ได้แก่ วิธีระงับอาบัติอธิกรณ์ที่เกี่ยวกับลหุกาบัติ ซึ่งเกี่ยวข้องกับภิกษุจำนวนมาก ต่างฝ่ายต่างก็ประพฤติไม่เหมาะสมด้วยกัน และขัดต่อกันไปมาจนเรื่องสับสนยุ่งกันไปหมด ซึ่งจะเป็นชนวนให้เกิดการทะเลาะวิวาทกันหนักขึ้น ถ้าจะระงับด้วยวิธีอื่นยิ่งจะทำให้อธิกรณ์ (คดีสงฆ์) ลุกลามใหญ่โตมากขึ้นยากที่จะสอบสวนให้มีการปรับอาบัติและแสดงอาบัติแก่อีกฝ่ายหนึ่งได้ ดังนั้น จึงให้ระงับเสียด้วยการประนีประนอมกัน ยกเลิกอธิกรณ์เสียไม่ต้องสะสางหาความหลังกันอีก^{๑๗} (ดิณวัตถารกวินัยตามคัมภีร์แปลว่า วิธีแบบเอาหญ้ากลบไว้ คือพอให้เรื่องต่างๆ แล้วๆ กันไป ไม่เรียบร้อยสมบูรณ์ดีนัก)

พระพุทธองค์ในฐานะเป็นประมุขแห่งสงฆ์ ได้วางกฎระเบียบและกติกาสังคมสงฆ์ พระองค์ทรงให้ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้รู้ผิดหรือพินอธิกรณ์ที่ชำระเสร็จไปแล้ว และปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุ ผู้ให้ฉันทะแล้วพบว่าในภายหลัง (เว้นแต่อธิกรณ์นั้นชำระไม่เป็นธรรม)

การบัญญัติพระวินัยพระพุทธองค์อาศัยเหตุ ดังพุทธพจน์ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ เพื่อการรับว่าดีแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อข่มบุคคลผู้เก้อยาก ๑ เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ๑ เพื่อป้องกันอาสวะอันจักบังเกิดในปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะอันจักบังเกิดในอนาคต ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ๑ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสังฆธรรม ๑ เพื่อถือตามพระวินัย ๑”^{๑๘}

๓. หลักธรรมว่าด้วยการจัดการความขัดแย้งในพุทธศาสนา

๓.๑ การจัดการความขัดแย้งโดยใช้หลักธรรม “เชิงรับ”

การจัดการความขัดแย้งโดยใช้หลักพุทธธรรมเมื่อกกล่าวถึงแนวคิด “เชิงรับ” หมายถึง แนวคิดที่มุ่งเน้นในแง่ของ “ปัจเจก” อันเป็นหลักการเพื่อพัฒนา หรือกล่อมเกลาคณาภพจิตของมนุษย์ให้มี “ภูมิต้านทาน” ความขัดแย้งมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะส่งผลต่อ “โลกทัศน์” ในเชิงบวกของมนุษย์ต่อการรับความขัดแย้งที่เข้ามากระทบ แนวคิดนี้ประกอบไปด้วยแนวคิด ๒ ประการ คือ^{๑๙}

^{๑๗}วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑๒/๓๒๖.

^{๑๘}วิ.มท. (ไทย) ๑/๕๐๘/๕๕๙.

^{๑๙}พระมหาพรหมมุนี (ธีรญาณมุนี) (ธมฺมชโย), “รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี กรณีลุ่มน้ำตาช้าง จ. เชียงใหม่”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒๘.

๑) หลักขันติธรรม “ขันติ” หมายถึง ความอดทนที่เกิดขึ้นจากการที่เราถูกรบกวนโดยฝ่ายตรงข้าม ไม่ว่าจะ เป็น “โจทก์” หรือ “คู่กรณี” ของเราก็คงตาม ซึ่งคำว่า “ถูกรบกวน” นั้นอาจเป็นการถูกรบกวนทั้งทางตรงหรือทางอ้อมก็ได้ เช่น การด่า การทำร้าย การกล่าวเสียดสี การหมิ่นประมาท เป็นต้น แต่เราเองก็ได้คำตอบ หรือการทำร้ายตอบต่อคู่กรณีของเรา พระพุทธเจ้าและพระสาวกหลายรูปได้ชื่อว่า “เป็นนักขันติบุคคล” ดังจะเห็นได้จากกรณีที่น่ามาคันทิยาได้จ้างทาสและกรรมกรไปด่าพระพุทธเจ้าว่า “เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน” เป็นต้น แต่สิ่งที่พระพุทธเจ้าแสดงออกมาคือ “ความอดทน” ขณะที่พระอานนท์พยายามที่จะนิมนต์ให้พระองค์เสด็จไปที่อื่นเพื่อหลีกเลี่ยงสถานการณ์ดังกล่าว พระองค์ได้ชี้ให้เห็นว่า “การหนี” ไม่ใช่วิธีการแก้ปัญหาที่ถูกต้อง แม้ที่จริงแล้วการหนีดังกล่าวไม่ได้มีเป้าประสงค์เพื่อที่จะหนี “คนอื่น” แต่เรากำลังหนี “ตัวเอง” ที่ไม่สามารถ “อดทน” ต่อคำด่าได้

ด้วยเหตุดังนี้ พระองค์จึงเปรียบตัวเองกับช้างว่า เมื่อก้าวสู่สงครามแล้วก็ต้องพร้อมนมอมรับลูกศร หรืออาวุธต่างๆ ที่จะเข้ามากระทบ ฉะนั้น หากวิเคราะห์คำว่า “สงคราม” ที่พระองค์มุ่งเน้นนั้น น่าจะหมายถึง “สงครามการต่อสู้กับกิเลสหรือคำด่าด้วยความอดทนมากกว่าอื่นใด”

๒) หลักอนัตตา “อนัตตา” หมายถึง “การลดทอน ฐิถอน ทำลาย และสลายการยึดมั่นถือมั่นในความเป็นอัตลักษณ์” ความเป็นอัตลักษณ์อาจจะมีความแข็งในแง่ของความเป็น “เอกภาพ” ของชุมชน หรือสามารถดำรงคงไว้ซึ่ง “ชาติพันธุ์” แต่จุดด้อยที่สำคัญก็คือการแสดงออกในลักษณะดังกล่าวอาจจะทำให้เกิดการยึดมั่นในความเป็น “ชาตินิยม” หรือ “ชาติพันธุ์” ของตัวเองจนเป็นที่มาของการ “ดูถูก” “ดูหมิ่น” “เหยียดหยาม” และ “เกลียดชัง” คนอื่น กลุ่มอื่น ชาติพันธุ์อื่นๆ ในแง่ของ “วรรณะ” “ความรู้” “ภาษา” เป็นต้น หลักฐานเชิงประจักษ์ในกรณีนี้ก็คือ “เจ้าศากยะ” นอกจากจะต้อง “เดือดร้อน” จากการทำ “สงครามน้ำ” แล้ว ยังต้อง “สูญเสียเผ่าพันธุ์ศากยะ” จากการทำสงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์กับพระเจ้าวิฑูทกะด้วย อีกประการหนึ่งของ “ความเป็นอัตลักษณ์” ก็คือ การไม่ยอมเปิด “โลกทัศน์ความคิด” ของตัวเองเพียงเพื่อยอมรับฟังความคิดเห็น หรือการแสดงออกของบุคคลอื่นๆ ในสังคม หรือบางครั้งอาจจะ “ฟังแต่ไม่ได้ยิน” สิ่งบุคคลอื่นๆ นำเสนอ การไม่เปิดรับดังกล่าวกลายเป็นที่มาของการ “สูญเสีย” แนวร่วม หรือองค์ความรู้ที่ทรงคุณค่า ซึ่งบุคคลอื่นๆ ในสังคมพยายามหยิบยื่นให้ “การสลายความเป็นอัตลักษณ์” ของตัวเองด้วยหลัก “อนัตตา” ดังที่พระพุทธเจ้าทรงย้ำในประเด็นนี้กับเจ้าศากยะทั้งหลายว่า “เราได้เห็นหมู่สัตว์กำลังดิ้นรนอยู่ด้วยทิวฐิ เหมือนปลาในอ่างน้ำน้อย ฉะนั้น ภัยได้เข้ามาถึงเราแล้ว เพราะได้เห็นคนทั้งหลายผู้โกรธกันและกัน (เพราะทิวฐิ)” ฉะนั้น “มูเียอมไม่กล่าวยกย่องตนในบุคคลที่เสมอกัน ผู้ต่ำกว่า ผู้สูงกว่า และยอมไม่ยึดมั่นถือมั่นเมื่อเข้าใจเรื่องอนัตตา ย่อมสามารถประสานประโยชน์ร่วมกันได้”

๓.๒ การจัดการความขัดแย้งโดยใช้หลักธรรม “เชิงรุก”

การจัดการความขัดแย้งโดยกล่าวถึงหลักธรรมที่เป็นแนวคิด “เชิงรุก” หมายถึง แนวคิดที่มุ่งเน้นในแง่ของ “สังคม” อันเป็นหลักการซึ่งจะก่อให้เกิดผลใน “เชิงบวก” ต่อบุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในกลุ่ม หรือองค์กรของตัวเอง ก่อให้เกิดความเป็น “เอกภาพ” ใน “พหุภาพ” ต่อไป แนวคิดมี ๒ ประการคือ

๑. หลักการวธธรรม คำว่า “การวะ” หมายถึง ความเคารพผู้ใหญ่ หรือบุรุษอาวุโสผู้ทรงธรรมซึ่งทำหน้าที่ในการชี้ “ขุมทรัพย์” ให้แก่เรา ความเคารพในองค์ความรู้ที่เราได้รับการชี้แนะจากบุคคลอื่น และความเคารพที่ประชุม หรือมิติที่ประชุม การแสดงความเคารพ ยกย่อง ให้เกียรติ หรือให้ความสำคัญแก่ “บุคคล” “ข้อมูล หรือองค์ความรู้ธรรม” และ “ประชาคม” โดยลำดับ

การแสดงความออกซึ่งความเคารพ ให้เกียรติ หรือยกย่อง “องค์ประกอบที่สำคัญ” ดังกล่าว จัดได้ว่าเป็นหัวใจ ที่สำคัญอีกประการหนึ่งของนักสันติวิธี เพราะรัฐบุรุษอาวุโสท่าน ได้ชื่อว่า “อาวุโส โดยธรรม” ไม่ได้หมายถึงอาวุโสด้วยอายุ ฉะนั้นการเคารพบุคคลดังกล่าวย่อมหวังผลเลิศในแง่ของการได้รับความเอ็นดู ความรักและการสนับสนุนส่งเสริมในมิติต่างๆ จากท่าน และได้รับการแนะนำพร่ำบอกประดุจการชี้ขุมทรัพย์ที่ประมาธคามได้ อันส่งผลเชิงบวกต่อเราในลำดับต่อไป และในขณะเดียวกัน ปัญหาความขัดแย้งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมสงฆ์ หรือคฤหัสถ์เกิดขึ้นจากการไม่เคารพในรัฐบุรุษอาวุโส ดังจะเห็นได้จากกรณีของพระเวททัตหรือกรณีของพระภิกษุฉัพพัคคีย์ เป็นต้น กระบวนการของเคารพ ให้เกียรติ และยกย่อง โดยไม่ดูหมิ่นดูแคลน “บุคคล” “องค์ความรู้” และ “สังคม” นอกจากเป็นหลักการที่มีผลต่อการดำรงอยู่และเสื่อมไปของพระสังฆธรรมแล้ว ยังจัดได้ว่าเป็นหลักการสำคัญที่จะทำให้กระบวนการในการจัดการความขัดแย้งโดยสันติวิธีได้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและมีประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น^{๒๐}

๒. หลักสามัคคีธรรม คำว่า “สามัคคี” หมายถึง “ความพร้อมเพรียงของหมู่คณะ” ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ให้เห็นถึงความสำคัญว่า “ธรรมอย่างหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่คนหมู่มาก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เกิดขึ้นเพื่อความ สุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย” “ธรรมอย่างหนึ่ง” ดังกล่าวก็คือ “ความสามัคคี” จะเห็นว่าเมื่อใดก็ตามที่พระสงฆ์เกิดความพร้อมเพรียงกัน ชื่นชม ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำกลมกลืนกับน้ำนม มองดูกันและกันด้วยสายตาที่รักกันอยู่ การบาดหมางกัน การข่มขู่กัน การขับไล่กัน ย่อมไม่เกิดขึ้น อีกทั้งทำให้ประชาชนที่ยังไม่เลื่อมใสย่อมเลื่อมใส ส่วนผู้ที่เลื่อมใสแล้วก็จะเลื่อมใสกันมากยิ่งขึ้น “หลัก

^{๒๐}อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๐.

การสามัคคี” ในพระพุทธศาสนานี้เป็นประเด็นที่ยิ่งใหญ่ และสำคัญอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากหลักฐานต่างๆ ที่ชี้ให้เราได้ประจักษ์แล้ว

๓.๓ การจัดการความขัดแย้งโดยใช้หลักกรรม “แบบคู่ขนาน”

การจัดการความขัดแย้งตามแนวคิดพื้นฐาน “แบบคู่ขนาน” ในบริบทนี้ก็คือ แนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธีที่ประกอบไปด้วย “แนวคิดเชิงรุก” และ “แนวคิดเชิงรับ” แนวคิดเหล่านี้บรรจุอยู่ใน “ชุดของแนวคิดเดียวกัน” โดยมีหลักกรรมอยู่ ๕ หัวข้อธรรมด้วยกัน ได้แก่ พรหมวิหารธรรม ๔ อปริหานิยธรรม ๗ สาราณียธรรม ๖ สังคหัตถุ ๔ และ คีล ๕ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. หลักพรหมวิหารธรรม เป็นหลักการสำคัญ “พรหมวิหาร” นี้ประกอบไปด้วย “เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา” ชุดของแนวคิดนี้ประกอบไปด้วย “แนวคิดเชิงรับ” ได้แก่ “เมตตาและอุเบกขา” และ “แนวคิดเชิงรุก” ได้แก่ “กรุณา และมุทิตา” โดยมี “ปัญญา” เป็น “กุญแจ” หรือ “เสนาธิการ” คอยบัญชาการอยู่เบื้องหลังแนวคิดดังกล่าว หลักการเหล่านี้ พระพุทธเจ้ามักจะใช้ควบคู่กันอยู่เสมอ จะเห็นว่า เมื่อพระองค์ใช้หลัก “เมตตาธรรม” ต่อเพื่อนมนุษย์ พระองค์ก็มักจะใช้หลัก “กรุณา” ควบคู่กันไปด้วย ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ “พระคุณทั้งสาม” ของพระองค์ ได้แก่ “พระบริสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ และพระปัญญาคุณ” หากเทียบหลักการนี้เข้ากับ “พรหมวิหารธรรม” ก็คือ “บริสุทธิคุณ” นั้นเปรียบประดุจ “ความรัก” ที่บริสุทธิ์และงดงามที่พระองค์มีต่อสรรพสัตว์ อาศัย “เมตตา” เป็นพื้นฐานจึงทำให้พระองค์มีความ “กรุณา” เสด็จไปโปรดหมู่สัตว์ทั้งหลายที่ประสบปัญหาต่างๆ เช่น ช่วยเยียวยารักษาสภาพจิตของบุคคลที่ต้องสูญเสียญาติอันเป็นที่รัก ไม่ว่าจะเป็นนางวิสาขา นางปฏาจารา นางกิสสาโคตมี เป็นต้น รวมไปถึงพระกรุณาที่มีต่อ “พระเทวทัตต์” “ชังนาพาติรี” ซึ่งไม่ได้แตกต่างไปจากพระกรุณาที่พระองค์มีต่อ “ราหุล” แต่ประการใด

๒. หลักอปริหานิยธรรม “อปริหานิยธรรม” เป็นแนวคิดที่น่าสนใจ หมายถึง “ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเจริญโดยส่วนเดียว ไม่มีเสื่อม” พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่เจ้าลิจฉวีมี ๗ ข้อ คือ

- (๑) หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ประชุมกันบ่อยๆ
- (๒) เมื่อจะประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเพรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงกันช่วยทำกิจที่ควรจะช่วยกัน
- (๓) ไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติ ไม่ลบหลู่สิ่งที่บัญญัติไว้แล้ว ถือปฏิบัติมั่นในวัชชีธรรมที่วางไว้
- (๔) ลักการะ เคารพ นับถือผู้ใหญ่ในชุมชน และพร้อมที่จะรับฟังข้อเสนอแนะจากท่านเหล่านั้น

(๕) ไม่ข่มเหง ไม่ดูแคลาชื่นใจกุลสตรี หรือกุลกุมารี

(๖) ลักการะ เคารพ นับถือ บูชาเจดีย์ทั้งในเมืองและนอกเมือง และไม่ละเลยการบูชาอันชอบธรรมที่เคยให้ เคยกระทำต่อเจดีย์เหล่านั้นให้เสื่อมสูญไป

(๗) จัดการ รักษา ค้ำครอง ป้องกันพระอรหันต์ทั้งหลายโดยชอบธรรมด้วยตั้งใจว่า “ทำอย่างไร พระอรหันต์ที่ยังไม่มี พึงมาสู่แคว้นของเรา และท่านที่มาแล้วพึงอยู่อย่างผาสุก”

จากหลักการทั้ง ๗ ข้อนี้ พระพุทธองค์ทรงย้ำว่า “ตราบไต่ที่เจ้าลิจฉวีดำรงตนอยู่ในอุปทานิยธรรม ตราบนั้น เจ้าลิจฉวีจะพานพบความเจริญแต่ประการเดียวเท่านั้นโดยไม่พบคำว่าเสื่อม”

สิ่งที่น่าสนใจคือ นอกจากนำเสนอหลักการนี้แก่เจ้าลิจฉวีแล้ว พระองค์ได้มองเห็นความสำคัญ จึงทรงย้ำเตือนให้พระภิกษุประพฤติ และปฏิบัติตามแนวทางดังกล่าวนี้เช่นเดียวกัน

๓. หลักสาราณียธรรม หลักการ “สาราณียธรรม” นับว่าเป็น แนวคิดที่มีความสำคัญที่ได้รับการนำเสนอ “มากที่สุด” ในสถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับ “ความขัดแย้ง” ในมิติต่างๆ ตามที่มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา “สาราณียธรรม” หมายถึง “ธรรมเป็นเหตุ หรือเป็นที่ตั้งแห่งการระลึกรังถึงกัน” ซึ่งประกอบไปด้วยกลยุทธ์ที่สำคัญ ๖ ประเด็น กล่าวคือ

(๑) ตั้งเมตตากายกรรม ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ ช่วยชวนชวยกิจธุระของเพื่อนด้วยกาย เช่น พยาบาลภิกษุที่เป็นไข้ เป็นต้น ด้วยจิตที่เมตตา

(๒) ตั้งเมตตาวจีกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายทั้งต่อหน้า และลับหลัง คือ ช่วยชวนชวยในกิจธุระของเพื่อนด้วยวาจา เช่น กล่าวตักเตือน เป็นต้น ด้วยจิตเมตตา

(๓) ตั้งเมตตามโนกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง คือ คิดแต่สิ่งที่ดีก่อให้เกิดประโยชน์แก่เพื่อน

(๔) แบ่งปันลาภที่ตนได้มาแล้วโดยชอบธรรม ให้แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ไม่หวงเอาไว้บริโภคผู้เดียว

(๕) รักษาศีลของตัวเองให้บริสุทธิ์เหมือนกับเพื่อนพรหมจรรย์อื่นๆ และไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจหรือตำหนิจากผู้อื่นในแง่ของศีลาจารวัตร

(๖) เมื่อเกิดปัญหาได้บทสรุปไปในทิศทางเดียวกัน เพื่อนพรหมจรรย์ไม่วิวาทกับใคร พระพุทธองค์ทรงย้ำว่า “แนวคิดดังกล่าวจะทำให้เป็นที่รัก เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อการอนุเคราะห์ซึ่งกันและกัน เพื่อความไม่วิวาท เพื่อความสามัคคี เพื่อความเป็นอันหนึ่งเดียวกัน” ประเด็นที่น่าสนใจคือ หลักการนี้เอื้อต่อการทำให้เกิดกระบวนการ “สามัคคีธรรม” ด้วย

ในขณะเดียวกัน “คุณสมบัติภายใน” ของแต่ละบุคคลก็มีความสำคัญเช่นเดียวกัน เพราะคุณสมบัติดังกล่าวจะเป็น “ภาพลักษณ์” (Image) ที่ทำให้เกิด “ความเชื่อมั่น” (Trust) แก่บุคคลอื่น ๆ ในสังคม

๔. สังคหัตถุธรรม “หลักสังคหัตถุธรรม” นั้นมีเป้าหมายเพื่อป้องกันความขัดแย้ง ของหมู่ชนในสังคม “สังคหัตถุธรรม” หมายถึง “คุณเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้” หรือ “หลักการสงเคราะห์ คือ ช่วยเหลือกัน ยึดเหนี่ยวใจกันไว้” หลักการชุดนี้ประกอบไปด้วยพื้นฐานแนวคิดเชิงพุทธสันติวิธี ๔ ประการ กล่าวคือ

(๑) **การให้** (ทาน) คำถามในประเด็นนี้ก็คือ “ให้อะไร เพราะเหตุไร มนุษย์จะต้องให้กัน แบ่งปัน หรือเอื้ออาทรต่อกัน” หากวิเคราะห์ตามบริบทของพระสูตรดังกล่าว ผู้วิจัยมองว่า “การให้” นั้นประกอบไปด้วย “การให้วัตถุ” (วัตถุทาน) “การให้ความรู้” (ธรรมทาน) และ “การให้อภัย” (อภัยทาน)

(๒) **วาจาเป็นที่รัก** (เปยยวัชชะ หรือปิยวาจา) เมื่อกล่าวถึง “คำพูด” หรือ “การพูด” มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างบรรยากาศของความสมานฉันท์ที่เกิดขึ้นในขณะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลระหว่างกันของบุคคล หรือกลุ่มบุคคล ฉะนั้น ในขณะที่นำเสนอข้อมูล หรือเจรจาต่อรองเพื่อแสวงหาฉันทามติ (Consensus) ร่วมกันนั้น พระพุทธเจ้าจะตรัสเตือนพระภิกษุให้พยายามหลีกเลี่ยงถ้อยคำที่ขัดแย้งกัน “วาจาสุภาษิต” ตามคำสอนพระพุทธเจ้านั้นต้องประกอบไปด้วยคำที่ “จริง” ไพเราะ เหมาะกาล ประสานสามัคคี มีประโยชน์ และประกอบไปด้วยเมตตาธรรม ฉะนั้นหลักการเหล่านี้จัดได้ว่าเป็นพื้นฐานสำคัญในการนำไปประยุกต์ใช้เจรจาไกล่เกลี่ยเพื่อระงับความขัดแย้งในมิติต่างๆ

(๓) **การประพฤติประโยชน์** (อรรถจริยา) พื้นฐานของการนำเสนอกระบวนการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธวิธีที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ การที่นักสันติวิธีต้องสร้างคุณธรรมภายในที่ว่าด้วย “การประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์” ให้เกิดขึ้น เพราะหากไม่สามารถพัฒนาคุณธรรมข้อนี้ให้เกิดขึ้นภายในจิตแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะสร้างความสมานฉันท์ที่เกิดแก่คู่กรณีได้ เนื่องจากอาจจะเกิดความท้อแท้ หรือไม่สามารถอดทนต่อปัญหาที่เกิดขึ้น

พระพุทธเจ้านับเป็นแบบอย่างของบุคคลที่เสริมสร้างแนวคิดเกี่ยวกับประเด็นนี้ ดังจะเห็นได้จากที่พระองค์ทรงวางปณิธานเอาไว้ ๓ ข้อคือ การสร้างสรรค์ประโยชน์ให้เกิดแก่พระองค์เอง หลังจากนั้นช่วยเหลือหมู่ญาติ และชาวโลก ดังจะเห็นได้จากการส่งพระภิกษุไปประกาศศาสนาเพื่อสร้างสันติสุขแก่มวลมนุษย์

(๔) **การวางตนสม่ำเสมอ** (สมานัตตตา) ผู้วิจัยมองว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้กระบวนการในการจัดการความขัดแย้งโดยอาศัยสันติวิธีบรรลุเป้าหมายคือ “ความเป็นกลาง” เพราะเป็นตัวแปรสำคัญในการสร้าง “ความเชื่อมั่น” ให้เกิดขึ้นแก่คู่กรณี หลักการดังกล่าวนี้คือหลักการแห่ง “การวางตนสม่ำเสมอ” ตามนัยแห่งสังคหัตถุธรรม

สรุป การดำรงตนให้เสมอต้นเสมอปลายบนฐานของ “ความเป็นกลาง” ดังจะเห็นได้จากกรณีของพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสำหรับกระบวนการในการใช้สันติวิธีในแง่ของการไกล่เกลี่ย

หลักการดังกล่าวส่งผลต่อการแสวงหาคำตอบที่ว่า “ได้รับประโยชน์ร่วมกัน” “เสียผลประโยชน์ร่วมกัน” หรือ “มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้รับประโยชน์” และเมื่อใดก็ตามที่มีความสมนัยของประโยชน์เกิดขึ้น สถานการณ์ความรุนแรงก็เป็นทางออกประการหนึ่งที่เป็นผลของความ “บกพร่อง” อันเกิดจากกระบวนการดังกล่าว

๕. หลักศีล ๕ “ศีล ๕” เป็น ข้อปฏิบัติเป็นแนวคิดที่จะนำ “สันติ” มาสู่สังคม ทั้งในระดับ สังคม ชุมชน ประเทศชาติ และโลก หลักการนี้จัดได้ว่าเป็นแนวคิดที่ว่าด้วย “การจัดระเบียบสังคม” เพื่อสร้างฐานแห่งสังคมให้กลายเป็น “สังคมแห่งสันติ” เป้าหมายของหลักการนี้ก็คือ “ความเป็นสันติสุขของสังคม” และ “ความเป็นเอกภาพในความเป็นพหุภาพของสังคม” ปัญหาก็คือ หลักการนี้จะสร้าง “สันติ” “เอกภาพในความเป็นพหุภาพ” และเอื้อต่อแนวทางของพุทธสันติวิธีได้อย่างไร

ศีลข้อที่ ๑ ได้ชี้ให้เห็นว่า “งดเว้นจากการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป” หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ “เว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต” หากถือเอาตามนัยนี้ทำให้เข้าใจว่า “ต้องฆ่าเท่านั้น” จึงถือได้ว่าเป็นการ “ผิดศีล” เมื่อกล่าวตามความหมายนี้ยังรวมถึง “การเข้าไปเบียดเบียนทางกายภาพด้วยวิธีการที่รุนแรงทั้งทางตรงและทางอ้อม” ย่อมส่งผลกระทบต่อศีลข้อนี้ อย่างไรก็ตาม “การตาย” หรือการสิ้นชีวิตของสัตว์ที่เราเบียดเบียนย่อมจัดได้ว่าเป็นการสิ้นสุดของการทำผิดศีลข้อนี้

ศีลข้อที่ ๒ “การงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้” นั้น ตามหลักของพุทธสันติวิธีมีนัย “เชิงรุก” ที่บ่งถึง “การเคารพในทรัพย์สิน และสิทธิทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อมของคนอื่น อันเป็นการเคารพในการจัดสรร แบ่งปันผลประโยชน์ และการครอบครองทรัพย์สิน หรือทรัพยากรของเขา” ในขณะเดียวกัน แนวคิดเชิงรับก็คือ การไม่เข้าไปแย่งชิง ฉกฉวยผลประโยชน์จากทรัพย์สิน หรือทรัพยากรทางธรรมชาติของคนอื่น โดยไม่ผ่านกระบวนการในการยอมรับจากคนอื่น

ศีลข้อที่ ๓ “การงดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม” นั้น แนวคิดเชิงรุกในประเด็นนี้มีนัยที่แสดงถึง การเคารพในสิทธิคู่ครองของผู้อื่น คำว่า “ผู้อื่น” ในบริบทนี้คือ “คู่ครองของคนอื่น” และ “คู่ครองของตัวเอง” ฉะนั้น นอกจากการที่มนุษย์จะเคารพและให้เกียรติต่อคู่ครองของคนอื่นแล้ว ยังเป็นการเคารพต่อปัญญา หรือพันธสัญญาที่เราได้ให้ไว้ต่อคู่ครองของตัวเองด้วย

ศีลข้อที่ ๔ “การงดเว้นจากการพูดเท็จ” นัยเชิงรุกในประเด็นนี้คือ “การเคารพ และใส่ใจต่อความทุกข์ที่จะเกิดแก่บุคคลอื่นอันเนื่องมาจากการที่เราพูดโดยขาดความยั้งคิด และถ้อยคำดังกล่าวอาจสร้างความเจ็บปวด และสร้างความไม่พอใจแก่คนอื่น” ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “มนุษย์ไม่ควรที่จะวิพากษ์วิจารณ์โดยขาดความเคารพ และกล่าวถ้อยคำที่ลบหลู่” ฉะนั้น มนุษย์ควรใช้หลัก “สัมมาวาจา” อันเป็นหลักการที่ “สื่อข้อมูล” อย่างสร้างสรรค์ และทำให้เกิดบรรยากาศของความสมานฉันท์ของคนในสังคม

ศีลข้อที่ ๕ “การงดเว้นจากการดื่มสุรา และเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท” ซึ่งแนวคิดเชิงรุกในประเด็นนี้ก็คือ “การเคารพและใส่ใจต่อความทุกข์ที่จะเกิดขึ้นจากการเบียดเบียนคนอื่น แย่งชิงทรัพย์สินสมบัติของคนอื่น ประพฤติผิดพลาดในเรื่องกามารมณ์ และการพูดที่ทำให้คนอื่นมีความทุกข์” อันเนื่องมาจากการที่เราดื่มสุราเมรัย และเสพสิ่งเสพติดในลักษณะอื่นๆ จนทำให้ประมาท และขาดสติ^{๒๑}

สรุปได้ว่า แนวคิดศีล ๕ เป็น “ข้อปฏิบัติสำหรับการสร้างเสริมสันติให้เกิดขึ้นแก่สังคม” คำว่า “สังคมแห่งสันติ” ที่เกิดขึ้นได้ตามนัยนี้ต้องประกอบไปด้วย “การเคารพในชีวิตของคนอื่น เคารพในทรัพย์สิน หรือทรัพยากรของคนอื่น เคารพคู่ครองของคนอื่น เคารพความทุกข์ที่เกิดจากการพูด การประมาทและขาดสติของเรา”

๕. บทสรุป

จากการศึกษารูปแบบวิธีการจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองในพุทธศาสนา ในประเด็นความขัดแย้ง จากรูปแบบการจัดการความขัดแย้งของพระสงฆ์ ผ่านกระบวนการตามหลัก อธิกรณสมถะ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องความขัดแย้งในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะสถาบันสงฆ์เอง แม้ว่าในสมัยพุทธกาลเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ตลอดทั้งมีพระอรหันต์อยู่มาก ความขัดแย้งก็ยังสามารถเกิดขึ้นได้ โดยมีแนวคิดความขัดแย้ง ๔ เรื่อง คือ การเถียงกันเรียกวาทิกรณ การโจทหรือกล่าวหากันเรียกว่านุวาทิกรณ การต้องอาบัติหรือสิ่งที่ไม่ดี ทั้งอย่างหนัก อย่างกลางและอย่างเบา เรียกว่า อาบัติตติกรณ การรับผิดชอบต่อหน้าที่ เรียกว่ากิจจติกรณ ทั้งสี่หัวข้อนี้เป็นเป็นแนวคิดเรื่องความขัดแย้ง ซึ่งเป็นแนวคิดเรื่องความขัดแย้งในพระพุทธศาสนาดังที่ปรากฏ โดยวิธีการจัดการความขัดแย้งในพระพุทธศาสนานั้นพระพุทธเจ้าทรงวางหลักการจัดการความขัดแย้งโดยผ่านกระบวนการของอธิกรณสมถะ ซึ่งมี ๗ ประการด้วยกัน ในแต่ละหัวข้อนั้นมุ่งจัดการความขัดแย้งโดยความเป็นธรรม

สำหรับรูปแบบการจัดการความขัดแย้งขององค์กรสงฆ์ ในสมัยพุทธกาลผ่านหลักการตามพระวินัย คือหลักของอธิกรณสมถะ คือเรื่องความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ ข้อ ได้แก่ความขัดแย้งการโต้เถียงกัน เรื่องกล่าวหากันการทะเลาะกัน เรื่องการปรับอาบัติ และเรื่องกิจหน้าที่ที่จะต้องร่วมกันทำ โดยมีการวางรูปแบบการจัดการความขัดแย้งไว้ ๗ วิธี ซึ่งต้องมีความพร้อมขององค์ประชุม คือ สงฆ์ บุคคล วินัยและความเป็นธรรม คล้ายกับกระบวนการพิจารณาของศาลในปัจจุบัน

^{๒๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

ในส่วนของหลักพุทธธรรมสำหรับใช้จัดการแก้ไขความขัดแย้งและสร้างความปรองดองนั้น ประกอบไปด้วยหลักชั้นตรีธรรม คือความอดทน อดกลั้น หลักอนัตตา ความละการยึดมั่นถือตนเพื่อ ละคลายความคิดเห็นส่วนตน นี่เป็นเชิงรับ

หลักการวชิธรรม คือการยอมรับเคารพ ต่อหลักการเหตุผล ความคิดเห็นต่าง หลักสามัคคีธรรม การให้ความร่วมมือเห็นสาระประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน นี้เรียกว่าเชิงรุก

ส่วนหลักธรรมในเชิงคฤชานานั้น ประกอบไปด้วย หลักพรหมวิหารธรรม หลักอภิธานีย-ธรรม หลักสาราณียธรรม หลักสังคหัตถุ และหลักศีล ๕ หลักธรรมในเชิงคฤชานานี้จนถึงตัว บัณฑิตบุคคลอย่างหลักพรหมวิหารธรรม อภิธานียธรรม สังคหัตถุ กรณีของนักเจรจาไกล่เกลี่ย คนกลางต้องตระหนักให้มาก ส่วนรูปแบบขององค์กร หรือกลุ่ม ต้องใช้หลักสาราณียธรรม หลักของ ศีลธรรม

โดยสรุปแล้ว วิธีการจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองในพระพุทธศาสนามี เป้าหมาย ๒ ระดับด้วยกัน คือ

๑. เป้าหมายในระดับโลกียะ คือแก้ไขความขัดแย้งเพื่อความสุขสำหรับคนทั่วไปที่ยังมีกิเลส รวมถึงการจัดการองค์กร อย่างองค์กรสงฆ์ เพื่อความมั่นคงในการสืบทอดหลักการแนวคิด

๒. เป้าหมายในระดับโลกุตระ คือเป้าหมายสูงสุด การหลุดพ้นจากกามกิเลสทั้งหลายเพื่อให้ ถึงซึ่งบรมสุขกล่าวคือพระนิพพาน

ผู้เขียนเห็นว่า การนำรูปแบบการแก้ไขความขัดแย้งและสร้างความปรองดองในพุทธศาสนา สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับสังคมโดยส่วนรวมได้ โดยเฉพาะสังคมไทยในปัจจุบัน การจะแก้ไขความ ขัดแย้งและทำให้เกิดความปรองดองได้ต้องปฏิบัติตามกฎกติกาที่ตั้งขึ้นร่วมกันของสังคม การเคารพ กฎหมาย สิทธิหน้าที่ของแต่ละคน โดยเฉพาะผู้นำในฐานะที่เป็นผู้รักษาผลประโยชน์ของทุกคน ฉะนั้น วิธีการจัดการความขัดแย้ง (Conflict Management) และสร้างความปรองดอง สามารถศึกษาจาก แนวคิดเรื่องอิทธิกถสมถะ แนวคิดจากหลักพุทธธรรม ซึ่งจะมีผลทำให้เกิดความปรองดองในสังคม สงฆ์และยังสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในสังคมปัจจุบันได้ อันจะยังผลให้สังคมโดยส่วนรวมได้อยู่รวม กันอย่างสันติสุข

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยศิลปากร. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กวีวงศ์. **สรณนิพนธ์พุทธทาสว่าด้วยสมานฉันท์และสันติวิธี**. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๐.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖.

พุทธทาสภิกขุ. **ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส บรมธรรมภาคต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๘.

พระเทพโสมถ์ (ประยูร มีฤกษ์). **โลกทัศน์ของชาวพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. **เอกสารการสอนชุดวิชามนุษย์กับสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๑, หน่วยที่ ๑๔, หน้า ๔๘๐.

วันชัย วัฒนศัพท์. **ความขัดแย้ง: หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา**. นนทบุรี : สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๔๗.

แสง จันทร์งาม. **พุทธศาสนวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๕๔.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

เสริมศักดิ์ วิศวการณ. **ความขัดแย้ง : การบริหารเพื่อสร้างสรรค์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ตะเกียง, ๒๕๓๓.

(๒). วิทยานิพนธ์ :

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยนิพนฺธยากร). “รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี กรณี
ลุ่มน้ำตาช้าง จ.เชียงใหม่”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
วรรัตน์ วีรเทศ. “วิเคราะห์หลักกอนัตตาในทัศนะของพุทธทาส”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๕๑.

(๓) เอกสาร (อัดสำเนา) :

กรรณิการ์ อัครดรเดชา. **การสื่อสารโน้มน้าวใจ**. เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาโครงการปรีณรงค์
ทันตสาธารณสุขแห่งชาติ, ๒๕๓๑. (อัดสำเนา)